

Božidar Jezernik

Goli otok kot zibelka socialističnega samoupravljanja

JEZERNIK Božidar, dr., redni profesor, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana, bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

94(497.1)"1949/1956"
323.281(497.1)"1949/1956"
343.819.7(497.5Goli otok)

GOLI OTOK KOT ZIBELKA SOCIALISTIČNEGA SAMOUPRAVLJANJA

Prevzem oblasti v Jugoslaviji je komunistična partija izvedla v celoti skladno z učbeniki boljševiške partije za vzpostavitev diktature proletariata. V tem duhu se je po drugi svetovni vojni oblikovala država, katere deklarirani cilj je bila sprememba režima in uvedba novega družbenega reda.

Prednostna naloga številka ena socialističnih revolucionarnih voditeljev je bila odstranitev okupacijskih sil in njihovih domačih sodelavcev. Za utrditev svoje oblasti pa niso odstranili zgolj okupatorjevih aktivnih pomagačev, temveč tudi tiste, ki niso bili naklonjeni revolucionarnemu režimu in se niso aktivno borili na strani partizanov.

Vendar utrjevanje oblasti komunistične partije, je samo po sebi prineslo krepitev notranje opozicije. Kako nevarna je lahko, je postalo jasno po razkolu med Moskvo in Beogradom leta 1948, zato je režim z njimi neusmiljeno obračunal. Sledila je nova serija množičnih aretacij, obsodb in deportacij.

Sprva je Titov režim na kritike Moskve odgovarjal z radikalizacijo stalinistične linije in odpravljanjem zadnjih ostankov »kapitalizma« v Jugoslaviji. Sčasoma pa so jugoslovanski ideologi začeli razvijati nov tip socializma, tako imenovanega socializma s človeškim obrazom. Zgled nove ureditve, nastale iz kreativnega nasprotovanja Stalinu in sovjetskemu sistemu in primerne za novo ideologizacijo, je bilo delavsko samoupravljanje, uvedeno leta 1950. Paradoks je, da je režim v praksi preizkusil delovanje tega novega sistema na Golem otoku in drugih »deloviščih«, raztresenih po državi, kamor so množično pošiljali tako imenovane staliniste na »prevzgojo«.

Ključne besede: delavsko samoupravljanje, Goli otok, Infrombiro, kolaboracija, socialistična revolucija, titoizem

JEZERNIK Božidar, PhD, Professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana, bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

94(497.1)"1949/1956"
323.281(497.1)"1949/1956"
343.819.7(497.5Goli otok)

GOLI OTOK AS THE CRADLE OF SOCIALIST SELF-MANAGEMENT

The takeover of power in Yugoslavia was carried out by the Communist Party in full accordance with the textbooks of the Bolshevik Party schools for establishing proletarian dictatorship. In this spirit, a state was formed after the Second World War whose declared aim was to change the regime and introduce a new social order.

The number one priority of the socialist revolutionary leaders was to eliminate the occupying forces and their domestic collaborators. To consolidate power, the revolutionaries removed not only those who actively assisted the occupying forces but also those who were not in favor of the regime and did not actively fight on the side of the partisans.

However, the firmer the Communist Party's grip on power, the stronger was its internal opposition. A real danger appeared after the split between Moscow and Belgrade in 1948, which is why the regime dealt with them mercilessly. A new series of mass arrests, convictions and deportations followed.

Initially, Tito's regime responded to criticism from Moscow by radicalizing the Stalinist line and eliminating the last vestiges of "capitalism" in Yugoslavia. Eventually, however, Yugoslav ideologists developed a new type of socialism that came to be known as Titoism. The showcase item, born out of creative opposition to Stalin and the Soviet system and fit for new ideologization, was worker self-management. Paradoxically, the regime tested in practice the functioning of this new system on the island of Goli Otok and other "labor sites" scattered around the state to which the "Stalinists" were deported in order to be re-educated.

Key words: worker self-management, Goli otok, Infrombiro, collaboration, socialist revolution, Titoism

Narodni heroji čistijo državo

Prevzem oblasti v državi je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) izpeljala povsem v skladu z učbeniki iz sovjetskih partijskih šol za vzpostavljanje diktature proletariata. Po Marxovem in Engelsovem nauku, je zapisal Lenin v svojem spisu o državi in revoluciji, more buržoazno državo odpraviti in njeno mesto zavzeti proletarska država samo s pomočjo nasilne revolucije.¹ Diktatura proletariata nujno prinese s seboj tudi celo vrsto omejitev svoboščin zoper zatiralce, izkoriščevalce, kapitaliste, saboterje in kontrarevolucionarje.² »Mi jih moramo zatreti«, je zatrjeval Lenin, »da osvobodimo človeštvo mezdnega suženjstva; njihov odpor moramo nasilno zlomiti. Kjer je zatiranje, pa je seveda nasilje, ni svobode ni demokracije«. ³ Eden vodilnih ideologov jugoslovanskega komunističnega gibanja, Edvard Kardelj, je Leninovo analizo prevedel v slovenščino že pred drugo svetovno vojno in socialistično revolucijo. Takrat je zapisal, da se revolucija ustvarja z uničenjem njenega nasprotja. Pri tem se je skliceval na besede francoskega revolucionarja in Robespierrovega sodelavca Saint-Justa: »Kdor dela revolucijo samo na pol, si sam koplje grob.«⁴

Vodstvo KPJ, izobraženo na visokih šolah za komunistične kadre v Moskvi, je bilo prežeto z duhom marksizma-leninizma.⁵ V tem duhu je bila oblikovana tudi država, vzpostavljena po koncu druge svetovne vojne, katere deklarirani cilj je bil sprememba režima in vzpostavitev diktature proletariata. Kot je sam Tito povedal britanskemu laburističnemu poslancu Konniju Zilliacusu, se KPJ ni hotela ustaviti »na pol poti: vreči kralja in odpraviti monarhijo, priti na oblast in jo potem deliti z zastopniki kapitalističnega razreda, ki bi še naprej izkoriščali delovne množice Jugoslavije«. Po Titovih besedah, tega ni hotelo ne vodstvo KPJ, niti velika večina jugoslovanskega ljudstva, zato so po zmagi v vojni stopili na pot popolne likvidacije kapitalizma v Jugoslaviji.⁶ Za izvedbo socialistične revolucije in utrditev monopolnega položaja se je KPJ zatekla k diktaturi proletariata, to je k političnem terorju, s

¹ Lenin, *Država in revolucija*, str. 21–22.

² Prim. npr. Carrère d'Encausse, Stalin, str. 12.

³ Lenin, op. cit., str. 84.

⁴ Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, str. 121.

⁵ Kardelj, *Borba KPJ za novo Jugoslavijo*, str. 5.

⁶ Zilliacus, *Tito of Yugoslavia*, str. 176.

Tovariš Lenin čisti Zemljo od smeti, karikatura iz leta 1920. (Zbirka avtorja)

katerim je hotela okrepiti svojo kontrolo nad državo in odstraniti svoje aktivne nasprotnike iz vrst prejšnje oblasti.⁷

»Naša osvoboditev ni samo osvoboditev od zunanje sovražnika«, je Jovan Đorđević, kasnejši profesor za politične vede in ustavno pravo na Univerzi v Beogradu, navdušeno razlagal v *Politiki* leta 1944, »temveč tudi od vsake domače reakcije. Drago skovani meč svobode ostaja v rokah ljudstva in nihče ga ne more več iztrgati iz njegovih rok. Tako se je demokracija začela izenačevati z ljudskimi ustanovami. Prišla je dol v našo deželo in vstopila v vas, v mesto, v najnižje ljudske ustanove do najvišjih državnih organov. Ljudstvo in oblast, ki sta bila tako dolgo v sporu in prepiru, najdevata pogoje za življenje v slogi in skupnosti.«⁸

⁷ Dallin in Breslauer, *Political Terror in Communist Systems*, str. 13.

⁸ Đorđević, *Političko-pravno uređenje federativne Jugoslavije*, str. 1.

Orodje terorja je bila politična policija, imenovana Oddelek za zaščito naroda (Ozna), osnovana maja 1944, pozneje preimenovana v Upravo državne varnosti (srbohrvaško Uprava državne bezbednosti, s kratico Udba). Organizatorji službe državne varnosti so se izobrazili v Sovjetski zvezi, pri njenem vzpostavljanju so jim pomagali sovjetski svetovalci. Po stalinističnem zgledu vzpostavljena Udba je delovala na principu splošnega sumničenja in nezaupanja, ki sta prodirala celo v družinske odnose.⁹ Ranković je tako izoblikoval udarno pest režima, in sicer v glavnem s črnogorskimi, bosanskimi in dalmatinskimi partizani. Njeno učinkovitost je krepila široka mreža prostovoljnih pomagačev, pridobljenih na najrazličnejše načine. Morda še pomembnejša pa je bila mreža budnih članov partijskih celic, ki je prekrila celotno državo in je segla do najmanjših vasi. Ena glavnih točk razprav na sestankih partijskih celic so namreč bili sosedi: kdo je podpiral novo oblast in od koga so slišali kake kritične ali sovražne pripombe. Negativne opazke je Udba zapisala v osebne dosjeje, *karakteristike*, ki so jih imeli tako rekoč vsi državljani.¹⁰ Na ta način vzpostavljena diktatura proletariata je novoosvojeni državi dala pečat policijske države, v kateri je imela odločilno besedo Partija, ki je svoje delovanje prikrivala s tančico fikcije o Ljudski fronti, v kateri so bili povezani ostanki predvojnih političnih strank.¹¹ Po zapažanjih švicarskega zgodovinarja in dopisnika *Neuen Zürcher Zeitung* iz Beograda Ernsta Halperina se je med ljudmi veselje zaradi zmage partizanov kmalu spremenilo v splošen in močan strah, pozneje tudi v tiho sovraštvo.¹²

Prva prioriteta na seznamu vodij revolucije je bil obračun z okupatorjem in njegovimi domačimi sodelavci. V svojem prvem govoru v osvobojenem Beogradu konec meseca oktobra 1944 je maršal Tito za predstavitev te prioritete in pridobitev splošne podpore uporabil prisposodbo iz mitologije. Pripovedoval je, da herojski partizani skupaj s svojimi zavezniki gonijo sovražnika v njegovo »jazbino«, da tam pokončajo »zmaja, ki si je hotel pokoriti vse človeštvo«. ¹³ Kdo je bil ta zmaj (»aždaja«), ni jasno

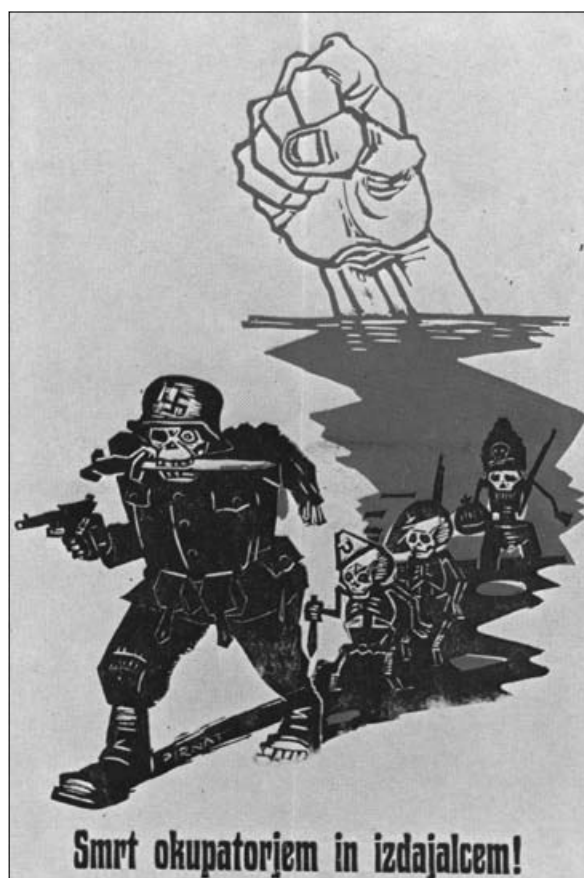
⁹ Zilliacus, *op. cit.*, str. 244.

¹⁰ Halperin, *The Triumphant Heretic*, str. 29.

¹¹ Hoffman in Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, str. 81.

¹² Halperin, *ibid.*

¹³ Prvi govor maršala Tita u slobodnom Beogradu, str. 1.

Smrt okupatorjem in izdajalcem, plakat iz leta 1943.
(Zbirka avtorja)

definiral, je pa dokaj odkrito napovedal njegovo usodo. Za tiste, ki namiga morda niso prav razumeli, sta na četrti strani iste številke general-lajtnant Koča Popović, komandant NOV in partizanskih odredov Srbije, in general-lajtnant Peko Dapčević, komandant sil, ki so osvobodile Beograd, povedala povsem nedvoumno, češ: »Pravica vključuje maščevanje.«¹⁴

Kmalu za tem je Mario Ristić v uvodniku *Politike* objavil svoje razmišljanje o dobrem in zlu. Po Ristićevem mnenju še nikoli v zgodovini dobro in zlo, svetloba in tema, nista bila tako neposredno, tako jasno in tako popolno ločena, kakor se je to pokazalo ob koncu vojne: vse, kar je bilo v narodu črnega in odvratnega, naj bi bilo postavljeno na eno stran, na drugo pa vse, kar je bilo svetlega in vzvišenega. Napovedal je, da bo zdaj začelo priha-

¹⁴ »Boriće se naša vojska sa istom čašču i sa istim poletom u oslobođenju cele Jugoslavije i učestvovaće u uništenju nemačke vojne sile na nemačkom tlu«, str. 4.

jati na dan »nešteto dejstev«, ki bodo zgovorneje od vsake retorike sčasoma prikazala popolno sliko »te veličastne čistoče z ene in te gnusne umazanije z druge strane«. Zato, je predlagal Ristić, bo treba narediti »dva ogromna zgodovinska inventarja: inventar moralne lepote (nesebičnosti, heroizma in zavesti) in inventar strahote in sramote«. ¹⁵

Ko bosta oba dopolnjena, pa bo »naša sveta dolžnost, da storimo vse, kar je v naši moči, da bi krivce, izdajalce in razbojnike, krvnike lastnega naroda, zadela – edina pravična – neusmiljena kazen. Edino tako bomo izšli iz tega pekla samo kot priče, ne pa tudi kot soudeleženci. K temu nas obvezuje naša zavest, elementaren občutek za pravico. K temu nas obvezuje stotine tisočev padlih, padlih za svojo, a tudi za našo domovino, skupno, padlih za svojo, a tudi za našo svobodo. Šele tako se bomo začeli učiti o njej in si jo zaslužili. Šele tako bomo smeli reči, da je ona skupna tako za nas, kot za one, ki so pojoč umirali za njo. K temu nas obvezuje tudi prihodnost, tako naša kot naših otrok.« ¹⁶

Vodstvo jugoslovanske revolucije je vzelo v zakup, da bodo »reakcionarji in sovražniki ljudstva in demokracije« doma in v tujini »vrgli morje obrekovanj na našo državo«, a ga to ni oviralo, temveč le še utrdilo na njihovi poti. ¹⁷

Od generala do nadškofa

Po dolgi in krvavi vojni in ustreznih propagandni pripravi je javnost v veliki večini sprejela nujnost neusmiljenega kaznovanja vseh »krivcev« za dolgoletno trpljenje in pomanjkanje. Poveljnik Udbe in minister za notranje zadeve Aleksandar Ranković-Marko, dejansko ni izgubljal časa, temveč je začel izvajati množične likvidacije pripadnikov kvizlinških in »kotrarevolucionarnih« oboroženih enot. Kot se je spominjal nekdanji oficir Ozne Milan Trešnjić, je tedaj ljudska revolucija pogoltnila na stotine »popolnoma nedolžnih ljudi«. ¹⁸ »Kdor je nasprotnik socializma, je sovražnik«, naj bi rekel Ranković, »in treba ga je onemogočiti.« ¹⁹ Prvi

general Udbe Jovo Kapičić je za beograjski *Blic* 17. septembra 2009 povedal, kako je tedaj ubijal ljudi: »Nismo imeli milosti, bili smo okrutni, ker smo čistili smeti ... Takrat sem se počutil, kot da bi bil Bog. Predpisov ni bilo in lahko smo sodili in odločali ...«

Likvidacije kolaborantov po koncu dolge in krvave vojne so imele široko podporo, imprimatur so dobile tudi od konference na Jalti. Vendar, kdo je bil kolaborant? V režimu diktature proletariata to niso bili samo tisti, ki so aktivno pomagali okupatorjem, temveč je to lahko bil kdor koli, ki mu režim ni bil naklonjen in se ni aktivno boril na partizanski strani. ²⁰ Železna pest maščevanja je z vso silo udarila po tisočih in tisočih. Po zapažanjih analitika pri ameriški ambasadi v Beogradu v letih 1944 in 1945, zadolženega za »ekonomske analize«, Erica Pridonoffa, so se voditelji diktature proletariata obnašali kot morilci, ob tem pa so se počutili pravični kot duhovniki. Zato je človeško življenje tudi bilo tako poceni. ²¹ Oblasti niso niti zanikale množičnih likvidacij, Tito sam jih je v začetku julija 1945 v svojem pozdravnem govoru na prvem sindikalnem kongresu zgolj označil kot »nujne«. Takrat je med drugim tudi dejal:

»Prej bi nam lahko očitali, da smo preblagi, kot pa oponašali, da smo strogi. (Tako je!) Prepričan sem, da mislite, da smo preblagi, ker gledate z očmi, kako bi moralo biti in kako ne. So pa tudi taki, ki nam vsak dan oporekajo, da smo preveč strogi, da bi morali biti popustljivejši, dati vso svobodo, da vsak dela, kar hoče, ne pa sklicevati sestankov. Vidite, ti ljudje nam oponašajo, da smo prestrogi, da je preveč aretiranih in strogo kaznovanih. Ne vprašajo pa se, zakaj je to potrebno in zakaj je bil nekdo na smrt obsojen, ampak samo sprašujejo, zakaj je toliko obsojenih.« ²²

Tako postopanje ni bilo posledica opitosti od zmage, niti ni bil obračun s kolaboranti cilj sam po sebi. Nasprotno, režim je s slednjimi znal ravnati tudi v žametnih rokavicah, če je menil, da bi mu lahko koristili. ²³ Prav tako ni bil cilj, da bi s

¹⁵ Ristić, *Smrt fašizmu – sloboda narodu!*, str. 1.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Kardelj, *Glavne značilnosti ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije*, str. 15.

¹⁸ Trešnjić, *Vreme razlaza*, str. 8.

¹⁹ Archer, *Red Rebel*, str. 122.

²⁰ Hoffman in Neal, *op. cit.*, str. 91.

²¹ Pridonoff, *Tito's Yugoslavia*, str. 141.

²² Maršal Tito na prvom sindikalnom kongresu, str. 1.

²³ Edvard Kardelj je, denimo, že julija 1945 opozorjal, da mnogo strokovnih kadrov niso uporabljali, »ker so se negativno zadržali med okupacijo«. Pojasnuje, da je »brez dvoma

terorjem strli opozicijo, saj je to najbolj učinkovito ustvarjal prav teror sam. Pač pa je na ta način novi režim, po mnenju Ernsta Halperina, predvsem ustvarjal prostor za tisoče nekdanjih partizanov. Za to je bilo treba s položajev umakniti množico ljudi, ki so pred tem upravljali ekonomsko življenje v državi in zasedali mesta javnih uslužbencev.²⁴

Tako je iz pepela in ruševin, ki jih je na jugoslovanskih tleh zapustila druga svetovna vojna, zrastle nova država, Demokratična federativna Jugoslavija; – ki pa – po oceni Erica Pridonoffa – ni bila ne demokratična ne federativna, še celo Jugoslavija ne »v nobenem smislu, razen geografskem«.²⁵

Ernst Halperin je ocenjeval, da je zadnje leto vojne – morda pa že od 1943 dalje – velika večina prebivalcev Jugoslavije nedvomno bila na strani partizanov. Niso imeli jasne slike o novem redu, ki ga je prinašala revolucija, a upali so, da bo življenje lepše in boljše, kot je bilo pred vojno. Toda ko je novi red postal stvarnost, ni prinesel zlate dobe obče blaginje in sloge, o čemer so ljudje sanjari, temveč je nastopila vladavina terorja. Najprej so bili na udaru tisti, ki so kolaborirali z okupatorji; definicija kolaboranta je bila dovolj odprta, da je zajela vsakega tovarnarja ali poslovneža. Že kmalu so prišli na vrsto vsi, ki so jih obtoževali stikov s kolaborantskimi silami; za obtožbo je zadoščalo že, če je kdo imel prijatelja, ki je tako ali drugače sodeloval z domobranci, četniki in drugimi. Skratka, seznam kaznivih dejanj je bil tako obširen, da je lahko zajel tako rekoč vsakogar, ki vojne ni preživel kot partizan ali kot član katere izmed ilegalnih komunističnih celic.²⁶

Leta 1946 je bil v Beogradu izpeljan sodni proces zoper generala Dragoljuba (Dražo) Mihailovića, organizatorja četnikov, prvih jugoslovanskih gverilskih enot za boj proti okupatorjem, sicer »Tito-

vega najresnejšega tekmeca«.²⁷ Mihailović po koncu vojne za razliko od drugih četnikov ni pobegnil na zahod, ampak je ostal v vzhodni Bosni. Čeprav so bili njegovi četniki v vojni poraženi, so nove oblasti Mihailovićevo prisotnost v državi videli kot veliko nevarnost, zato ga je enota Udbe 12. marca 1946 prišla skupaj z enajstimi vojaki.²⁸ Aleksandar Ranković-Marko je o uspešno izvedeni akciji poročal Titu med njegovo potjo na Poljsko z besedama: »Plan izpolnjen.«²⁹ Sodni postopek proti Mihailoviću se je začel 10. junija 1946 in je potekal povsem v skladu z duhom novega časa. To pomeni, da je šlo za politično demonstracijo, v kateri tožilec ni navedel le dokazov o kolaboriranju četnikov z nemškimi okupatorji, ampak je skušal tudi diskreditirati lik obtoženca z očitkom, da je kolaboriral z okupatorjem proti partizanom po britanskih navodilih. V imenu ljudstva je bil zaradi izdaje obsojen na smrt in eksekutiran 17. julija 1946. General Mihailović je bil simbol (srbskega) odpora proti komunizmu, zato sodni proces zoper njega in njegova likvidacija nista bila zgolj obračun z njim kot posameznikom, temveč je šlo za obračun z duhom antikomunizma med (srbskim) narodom. V sodni postopek so bili vpleteni ministri jugoslovanske vlade v izgnanstvu v Londonu in vsi srbski ministri, člani jugoslovanskih vlad v letih pred drugo svetovno vojno, bodisi kot obtoženci, bodisi kot priče; vsi so bili žrtve »intenzivne kampanje političnega obrekovanja«.³⁰

Procesu proti Mihailoviću so po vsej državi sledili sodni procesi proti voditeljem politične opozicije in proti pravoslavni in katoliški cerkvi, katerih očitni cilj je bil zmanjšati vpliv meščanskih strank in obeh cerkva.³¹ Jeseni 1946 je bil aretiran zagrebški nadškof Alojzije Stepinac in več visokih cerkvenih dostojanstvenikov. Nadškof je bil obtožen, da je podpiral ustaški režim Anteja Pavelića in Sile osi, da je aktivno sodeloval z ustaši in celo predsedoval odboru za prisilno spreobračanje pravoslavnih Srbov v rimokatoliško vero. Sodišče ga je spoznalo za krivega in obsodilo na šestnajst let zapora. Podobno kot proces zoper Mihailovića je bil tudi proces zoper Stepinca bolj politični obra-

pravilno, da to upoštevamo«, a dodaja, da si je »treba prizadevati, da takim ljudem – v kolikor ne zaslužijo težje kazni – da možnost, da z delom in pod konstruktivnim nadzorstvom popravijo svoje napake iz preteklosti. Njihovo strokovnost je treba izkoristiti« (Kardelj, Moč ljudskih množic, str. 21).

²⁴ Halperin, op. cit., str. 30.

²⁵ Pridonoff, op. cit., str. 151.

²⁶ Halperin, op. cit., str. 28.

²⁷ Bilainkin, Tito, str. 13.

²⁸ Krstić Uča, Kako sam hvatao Dražu Mihailovića, str. 8.

²⁹ Hoffman in Neal, op. cit., str. 92.

³⁰ Pridonoff, op. cit., str. 234.

³¹ Korbel, Tito's Communism, str. 161; Hoffman in Neal, op. cit., str. 92–93.

Spomenik Stalinu in Titu, Ljubljana 1947 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

čun z njim in katoliško cerkvijo kot sodni proces.³² Po vseh teh procesih je bilo vsakomur jasno, da pod režimom »*diktature proletariata*« kritika ni dobrodošla in da ima lahko že najmanjša kritična pripomba za posledico hudo kazen.³³

Diktatura proletariata je med prebivalstvom vzbudila splošen strah pred mučenjem in neupravičenim preganjanjem. Eric Pridonoff se je spominjal, da je državljanje Jugoslavije, tako komuniste, kot nekomuniste ali protikomuniste, povezovala ena sama vez, globok občutek negotovosti. Sam je to stanje poimenoval »*enotnost v strahu*«. Na ta način vzpostavljena vez je bila, po Pridonoffu, tudi najpomembnejši »*vir moči totalitarnega režima*«. ³⁴ Pridonoff se ni spominjal, da bi kdaj slišal javno izraženo filozofijo te politike, a je bil prepričan, da ni šlo zgolj za maksimo *deli in vladaj*, pač pa bolj za »*poenotenje preko atomizacije*« in vsesplošen strah. Vendar, kot je dodal, strah v srcih žrtev ni ublažil strahu v srcih oblastnikov.³⁵

»Notranji sovražnik« na prizorišču

Čistke prokominformovskih elementov so se začele deset dni preden je karkoli pricurjalo v javnost.³⁶ Pa še potem, ko je spor prišel v javnost, je Tito javno izražal svojo lojalnost Sovjetski zvezi in vse omembe Sovjetske zveze v jugoslovanskem tisku so bile kar se da prijateljske. Še na Petem kongresu KPJ, ki je potekal od 21. do 28. julija 1948 v Beogradu, je Tito zatrdil, da KPJ ostaja zvesta »*nauku Marxa-Engelsa-Lenina-Stalina*«. ³⁷ Kot so zabeležili tuji opazovalci, so Titov govor delegati pospremili z navdušenim vzklikanjem: »*Stalin-Tito!*« ³⁸ Tako je bilo v javnosti vse do 8. septembra 1948, ko je moskovska *Pravda* v svojem uvodniku napadla »*Titovo kliko*«, ki naj bi predstavljala zgolj manjšino znotraj KPJ; njen položaj pa naj ne bi temeljil na zaupanju stranke, ampak na policijskem strahovanju.³⁹ Jugoslovanski odgovor je sledil šele

³⁶ Yindrich, *Tito v. Stalin*, str. 113.

³⁷ Politički izvještaj Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije podnio je drug Tito, str. 5.

³⁸ Armstrong, *Tito und Goliath*, str. 103; Maclean, *Disputed Barricade*, str. 392.

³⁹ Bilainkin, *op. cit.*, str. 216–217; Yindrich, *op. cit.*, str. 116; Girenko, *Stalin-Tito*, str. 394–395.

³² Hoffman in Neal, *op. cit.*, str. 94.

³³ Henderson, *The Truth about Tito*, str. 5.

³⁴ Pridonoff, *op. cit.*, str. 148.

³⁵ *Ibid.*, str. 149.

Stalin je svojo legitimnost gradil na dediščini Marxa in Lenina. Na risbi Stalin med govorom na II. Vsesojuznem kongresu sovjetov po smrti Lenina. (Zbirka avtorja)

konec meseca septembra 1948. Resolucijo Informbiroja so z aklamacijo sprejeli na skupni seji vlade in Narodne skupščine. Na skupni seji je predlagatelj resolucije Petar Stambolić, med drugim, dejal, da ta organ ne more ostati ravnodušen do neresničnih in klevetaških napadov *»na našo deželo, našo državo in njeno zakonito vlado«*. Čeprav ta gonja poteka pod krinko kritike manjše skupine ljudi, je to *»objektivno napad na vso našo deželo in njen razvoj in da je dejansko nemogoče ločiti naše politično in državno vodstvo od ljudstva, ker ono oziroma Vlada FLRJ, ki jo je ta Dom izbral in postavil, vodi takšno zunanjo in notranjo politiko, kot ustreza interesom naših delovnih množic in naše dežele, kakor tudi interesom svetovnega demokratskega reda«*.⁴⁰

Revolucionarni obračun s (potencialnimi) vojaškimi in političnimi nasprotniki je bil opravljen, a diktatura proletariata še ni v celoti onemogočila vsakršne opozicije. Bolj je vladajoča stranka utrje-

vala svoj monopol na oblast, večjo težo je dobivala notranja opozicija. Ta nevarnost je postala še zlasti akutna po objavi Resolucije Informbiroja in režim se je odločil z njo neusmiljeno obračunati. Tudi to pot so strele najprej udarile v vrhove. Prvi žrtvi sta postala zvezna ministra za industrijo in finance, Andrija Hebrang in Sretan Žujović; slednji je bil med vojno namestnik Tita kot vrhovnega poveljnika.⁴¹ Odločitev o aretaciji Hebranga in Žujovića je Tito sprejel na svojo roko; centralni komite o njej ni razpravljala.⁴²

Sledila je nova serija množičnih aretacij, obsoj in deportacij. Navodila za tako poostreno *»budnost«* so prišla z najvišjega vrha. Sam Josip Broz Tito je rekel, da je treba zapreti vse sumljive, češ da je *»bolje, da je tudi nekaj nedolžnih ljudi v zaporu kot en krivec na svobodi«*.⁴³ Kdor ni bil v celoti za oblast, kdor je imel kakršne koli zadržke do nje ali je bil celo proti njej, je bil sovražnik, ki ga je bilo treba onemogočiti. V obdobju od objave Resolucije Informbiroja, 28. junija 1948, do leta 1963 so organi za notranje zadeve v Jugoslaviji evidentirali kar 55.663 oseb, ki so menda na različne načine podpirale akcijo Moskve in vzhodnega bloka proti KPJ. Med njimi je bilo 21.880 udeležencev NOB, 4.153 pripadnikov JLA, 1.673 nosilcev Partizanske spomenice 1941, 2.616 članov raznih vodstev KPJ, 1.722 pripadnikov organov za notranje zadeve, 4.008 študentov, 5.081 dijakov in 5.626 kmetov.⁴⁴ To je pomenilo, da je Udba dobila veliko in zahtevno nalogo. Kot je Moša Pijade povedal poslancu britanske laburistične stranke Konniiju Zilliacusu, je vodstvo KPJ leta in leta vadilo člane Partije v rigidni pravovernosti v odnosu do Moskve. Poslej pa so imeli velikanske težave s tem, da so jih učili misliti s svojo glavo.⁴⁵ To je pomenilo, da so goreče podpirali stališče vodstva Partije; ameriška raziskovalca komunizma Alexander Dallin in George Breslauer

⁴¹ Bilainkin, op. cit., str. 210–211; Maclean, op. cit., str. 393; Hoffman in Neal, op. cit., str. 119.

⁴² *»Res, to je bil okrnjen CK – CK izbran 1940. l. na Peti partijski konferenci«, se je spominjal Milovan Đilas, »ki se v plenumu ni sestal niti enkrat: prvič se je sestal konec marca 1948. leta zaradi odgovora na kritično pismo Molotova in Stalina ... Tito zdaj navaja, v opombah za svoja Dela, da se Plenum CK ni mogel sestati zaradi vojnih razmer. Nesmisel! V treh povojnih letih!«* (Đilas, Druženje s Titom, str. 73).

⁴³ Kovačević in Rastoder, Sukob sa infombiroom, št. 49.

⁴⁴ Marković, Josip Broz i Goli otok, str. 23.

⁴⁵ Zilliacus, op. cit., str. 248.

sta ta odnos poimenovala »*strast do enoglasja*«. Šlo naj bi za zaverovanost v pravilnost izključno enega samega prepričanja, ki ga je moč udejanjati edinole s popolno poslušnostjo (monolitnemu) partijskemu vodstvu. V praksi je to pomenilo, da so si prizadevali za popoln nadzor nad vedenjem državljanov, in sicer v takem režimu, ki ljudem ni dopuščal nobene druge možnosti, kot da so se mu podrejali.⁴⁶

Budnost in sumničenje

V letih pred sprejemom Resolucije Informbiroja je bila Jugoslavija že zgledna policijska država, medtem ko je Udba že v času neposredno po vojni uživala ugled institucije, ki je iznad zakona, ki je z razlogom ali brez, množično in brutalno, odvzela svobodo ljudem in jih zapirala. V tistem obdobju je ta politična policija že najmanjše prekrške tolmačila kot politične zločine, se vpletala v delovanje vlade in upravljala gospodarstvo, ustrahovala uradnike in navadne državljane. Za povrh je bil ves legalni sistem, vključno s sodniki in javnimi tožilci, sestavni del policijskega terorja in se ni ubadal z varovanjem posameznikovih pravic. Široka mreža informatorjev je bila integralni del tega sistema.⁴⁷

Titov režim je izhajal iz stališča, da so v zgodovini mlade revolucije, ki niso odločno obranile svojih začetnih dosežkov in obdržale oblasti, propadle ne le zaradi zunanje intervencije, temveč tudi zaradi notranje opozicije. Režim je ocenjeval, da je v strategiji blokade Jugoslavije, uvedeni s strani Moskve, prav notranja opozicija dobila zelo pomembno, če ne kar odločilno vlogo. Zato je partijski vrh hotel ta dejavnik izločiti iz igre, še preden bi se Stalinovi pristaši uspeli organizirati in pomagati Stalinu pri izvedbi prevrata v Jugoslaviji.⁴⁸ KPJ je bila »*staliniistična v dobesednem pomenu*«, to se pravi, prežeta z duhom samovoljnosti in prisilnosti, se je spominjal Đilas, in je že imela monopol nad oblastjo v državi: toleriranje, legaliziranje opozicije znotraj partije, ob agresivnem pritisku sovjetskega bloka, pa bi lahko privedlo do razpada partije in do prevlade prosovjetske struje. Težava diktatorskih, še zlasti pa totalitarnih oblasti je, da ne morejo dopustiti delovanja opozicije ne da bi s tem ogrozile svojega

obstoja.⁴⁹ Zato je na grožnjo s strani Moskve Titov režim odgovoril na način, ki ga je najbolj obvladal, stalinistični, in nemudoma šel nad nasprotnike iz lastnih vrst, še preden so ti dejansko stopili na Stalinovo stran. Moč represivnega cunamija je bila tolikšna, da je mogočni val odnesel tudi nekatere nosilce režima, ki jih predstavniki partijskega vrha iz tega ali onega razloga niso marali. Tako je, denimo, na Golem otoku končalo veliko slovenskih komunistov izpred leta 1937, med drugimi Mirko Košir, Ludvik Mrzel, Cene Logar in Jože Jurančič; Košir je tam ostal za vedno.⁵⁰

Titoističen obračun s (potencialno) notranjo opozicijo je bil po svoji neusmiljenosti še najbolj podoben najgršemu obrazu stalinizma. Strah, ki je prežemal režim, je imel velikanske oči, zato je bila tudi budnost Udbe močno pretirana.⁵¹ Ko se je režim že konsolidiral, pa je Tito sam začel opozarjati na – pretirano budnost. Tako je v svojem predvolilnem govoru v Splitu v nedeljo, 5. marca 1950, med drugim, dejal, da za »*pretirano budnost*« v Jugoslaviji ne sme biti prostora: »*Tega ne bomo dovolili.*«⁵² Nato je zbrani množici nadrobno pojasnil razliko med sumničenjem in budnostjo ter kako je treba pravilno razumeti budnost:

»*Kaj pomeni budnost? Budnost nima nič skupnega z nezaupanjem in sumničenjem. Budnost je ena stvar, sumničenje pa druga. V socialistični družbi ima budnost vzgojni značaj. Budnost pomeni – gledati okoli sebe, motriti vse, videti vse, in tam, kjer se opazi napaka, pomagati ljudem, da jo popravijo. Budnost pomeni – biti pozoren na razsipanje z državno, ljudsko imovino.*«⁵³

Tako velikanski in delikatni nalogi, kot je bila »*budnost*«, je mogla biti kos edinole Partija, ki je bila dosledno leninistična oziroma stalinistična. Kot je pojasnjeval Milovan Đilas, je bila kontrola nad partijo s pomočjo tajne policije, se pravi, komunistov s pomočjo njihovih strankarskih tovarišev, nesporno, izum Moskve, Lenina in Stalina; Tito in »*titovci*« so ga prevzeli od tam. A Đilas je bil prepričan, da bi do

⁴⁶ Dallin in Breslauer, op. cit., str. 25–26.

⁴⁷ Hoffman in Neal, op. cit., str. 385.

⁴⁸ Marković, op. cit., str. 25.

⁴⁹ Djilas, op. cit., str. 74.

⁵⁰ Jezernik, Goli otok – Titov gulag, str. 64.

⁵¹ Djilas, op. cit., str. 76.

⁵² Broz, Govor maršala Tita na velikom predizbornom mitingu u Splitu, str. 18.

⁵³ Ibid.

tega izuma prišlo tudi brez vloge Moskve. Partija je, zlasti po veličastni zmagi v vojni, v kratkem času dobila mnogo novih članov. Proces naglega porasta članstva pa je partijski vrh hotel obdržati pod kontrolo, kajti bali so se, da bi sama partija lahko postala plen in sredstvo »kontrarevolucionarnih« in »tujih« struj. Takšne kontrole pa ni mogoče izvajati brez »neželenih«, negativnih posledic: »tajna policija postaja sredstvo vrha nad partijo – gospodar nad novimi gospodarji: slabi vloga partije, s tem pa tudi aktivnost in iniciativnost od spodaj.«⁵⁴

Slednjega so se dobro zavedali tudi sami nosilci režima. Đilas je Rankoviću, na primer že pred resolucijo Informbiroja omenil: »Zdaj mi s Stalinovimi pristaši postopamo, kot je on s svojimi nasprotniki!« Nakar mu je Ranković, vidno obupan, odvrnil: »Ne govori mi tega! Ne govori mi tega!«⁵⁵

Kakor koli že, Titovemu režimu je z železno pestjo brutalnega antistalinizma uspelo vreči s prestola celo Stalina in Moskvo, ki sta bila do tedaj največje božanstvo vseh revolucij, vključno z jugoslovansko. Iz spora z Moskvo je Titov režim izšel še močnejši, svoj položaj si je utrdil zlasti Josip Broz sam, predsednik jugoslovanske vlade in njen minister za obrambo, poleg tega pa še generalni sekretar KPJ. Z zmago v sporu s Stalinom pa je dobil še dodaten moralni kapital, ki je bil tolikšen, da nihče več ni imel možnosti postati »novi David«, vsi člani partije (ali skoraj vsi) pa so odločitve z »vrha« sprejemali »kot evangelij, kot resnico brez priziva.«⁵⁶

Prevzgoja z delom

Odločitev o taborišču za prosovjetske komuniste je jeseni 1948 sprejel sam Tito. Ni se posvetoval ne s CK, ne s Politbirojem, niti ne s sekretarji CK. Za odločitev je, denimo Milovan Đilas, poleg Kardelja in Rankovića tedaj eden od sekretarjev CK, izvedel v Črni gori, kjer mu je član CK Črne gore Andro Mugoša povedal, da so dobili ukaz iz Beograda, naj aretirajo »kominformovce« in jih pošljejo v taborišče. Ranković je, seveda, sodeloval pri odločanju, ker je njegov aparat odločitev tudi izvajal.⁵⁷

Pripadniki Udbe so dobili nalogo, naj informbirojevce »prevzgojijo«, pri tem pa naj se sami »izogibajo« prisili: Tito se je v svojih govorih rad pohvalil, da »mi njih prevzgojamo«. Svojo nalogo so izvršili tako, da so prek skesanih in zlepa ali zgrda podkupljenih kaznjencev organizirali »samoupravo«, kakor so jo poimenovali, ki je v svoje roke prevzela neposredno izvajanje nasilja oziroma »prevzgojanja«. To pot so se jugoslovanski komunisti izkazali z nenavadno dvoličnostjo: svoj antistalinizem so izkazovali »na lagerski, najbolj popačen način.«⁵⁸ V skladu s politiko »po glavi, a ne glave«,⁵⁹ so bili aretirani kaznovani z odvzemom svobode in poslani na »družbeno koristno delo«, da bi jih »prevzgojili« in iz njih spet naredili dobre komuniste. Takšne naloge so terjale tudi nove metode. Prevzgojali so se tedaj kar interniranci sami, stražarji, preiskovalci in drugi funkcionarji Udbe praviloma niso prihajali niti v kaznilnice. Naj je videti še tako nenavadno, vendar se je takšen režim izkazal kot najbolj neizprosni. »Če ljudje stalno pazijo drug na drugega, poslušajo, kaj kdo govori, zmerjajo in kaznujejo drug drugega in se nihče razen 'vzajemno aktivnih' ne vmešava v to 'skupnost'; tako, vidite, mora biti ustrojena skupnost v peklu.«⁶⁰

Na »deloviščih za družbeno koristno delo« so kaznjence prevzgojali na podlagi izkušenj iz staliništičnih, fašističnih in nacističnih koncentracijskih taborišč, svojo vlogo pa so odigrale tudi izkušnje komunistov iz zaporov in kaznilnic prve Jugoslavije. Zaprti komunisti so tam ustanavljali »zajednice« oziroma »komune« kot »masovne organizacije revolucionarnega proletariata«, ki so urejale njihovo vsakdanje življenje. Preko njih je »KKK kot najvišja instanca komunizma v ječi držal v svoji oblasti komuniste kaznjence prav tako, kakor vlada kominterna s sovjetskim državnim aparatom ruske narode«, je na podlagi lastnih izkušenj iz kaznilnice v Sremski Mitrovici zapisal Albin Breznik.⁶¹ Komuna jetnikov v kaznilnici je uvedla tudi neke vrste prevzgojanja. Uveljavila je namreč pravilo, da se je v duhu komunističnih načel za svoje izdajstvo vsakdo lahko opral, če je priznal »napako« in jo popolnoma izbrisal s ponovnim »revolucionarnim

⁵⁴ Djilas, op. cit., str. 63.

⁵⁵ Djilas, Druženje s Titom, str. 74; Isti, Rise and Fall, str. 237.

⁵⁶ Marković, op. cit., str. 140.

⁵⁷ Djilas, Druženje s Titom, str. 72.

⁵⁸ Ibid., str. 75.

⁵⁹ Djilas, Memoir of a Revolutionary, str. 192.

⁶⁰ Kalajdžić, Otok gole istine, str. 83.

⁶¹ Breznik, V plamenih rdečega pekla, str. 28–29.

delovanjem« v kaznilnici. Kot je zapisal Breznik, je to med jetniki sprožilo »pravo tekmovanje, kdo bo svojo 'napako' bolje popravil.«⁶²

»Sebičnost in stremušstvo sta pod raznimi nesebičnimi krinkami napravila kaznjencem življenje tako, da tisti, ki so te ljudi obsodili na zaporno kazen, gotovo niso mislili, da si bodo borci za rdeči raj sami pretvorili kaznilnico iz rdeče opeke v rdeči pekel. Bil je to pravcati pekel...«⁶³

Podoben »pekel« je pozneje Udba vzpostavila tudi v zaporih in taboriščih za informbirojevce. Prevezgajanje informbirojevcev preko sistema kaznilniškega samoupravljanja je nosilcem oblasti omogočalo, da so z uspehom izpolnjevali zadano nalogo. Ker so se kaznjenci sami med seboj topli, mučili in uničevali, so bili brez truda oblasti fizično in moralno ponižani, medtem ko so oblastniki sami ostali »čistih rok« in ohranjali svojo moralno superiornost.⁶⁴ Dragoljubu Jovanoviću je nekoč načelnik KOS jugoslovanske armade general Jefto Šašić rekel: »Vidite, kakšno govno ste vi informbirojevci! Samo informbirojavec lahko tepe svojega tovariša informbirojevca. Komunist nikdar ne bi dvignil roke nad svojega tovariša!«⁶⁵

Medsebojno pretepanje jetnikov je bilo izredno premišljena metoda prevzganja. Jetniki niso bili »rablji« nad sojetniki zato, ker so jih sovražili, ker so bili »pravoverni«, torej ker so revidirali. Pogrom je nastal izključno zato, ker so bili korumpirani in organizirani s strani taboriščnih oblastnikov. Ti so jim obetali lažje delo, boljšo hrano in nekaj cigaret pod pogojem, da »razčistijo preiskavo« in tepejo jetnike, ki tega nočejo, jih do onemoglosti priganjajo pri delu, jim ne pustijo ne spati ne počivati, ne govorijo z njimi in jih ovajajo. Kaznilnice za informbirojevce so tako postale najboljši vir za nove aretacije, kajti najbolj prepričljivo je bilo mogoče pokazati, da je nekdo resnično »revidiral svoje stališče« in se iskreno pokesal, s tem da je naznanil svoje somišljenike, čeprav svoje starše, brata, prijatelje ipd.⁶⁶

⁶² Ibid., str. 32.

⁶³ Ibid., str. 48.

⁶⁴ Jezernik, op. cit., str. 106–107.

⁶⁵ Jovanović, Muzej živih ljudi, knj. I., str. 173, 190.

⁶⁶ Djilas, Druženje s Titom, str. 76.

Najhujše izsiljevanje je bila obljuba, da bo v primeru »revidiranja« interniranec izpuščen na svobodo, da bo rehabilitiran, da bo dobil povrnjen čin in službo. Taka samouprava je učinkovala destruktivno: popolnoma je ohromila politično moč jetnikov in razbila vsako jedro odpora, še preden se je sploh oblikovalo. Samo pomisliti je treba, kako veličastno organizacijo je v italijanskem koncentracijskem taborišču na Rabu vzpostavil tamkajšnji interniranec Jože Jurančič, ki pa na Golem otoku ni niti poskušal ponoviti svojega dosežka, čeprav so bili tam zaprti tudi njegovi štirje sinovi.⁶⁷ Generalmajor Branko Petrović, namestnik načelnika glavne politične uprave Jugoslovanske ljudske armade, eden tistih, ki so poskušali izvesti državni udar, je delovanje teh mehanizmov občutil na svoji koži:

»Pozneje, v zaporu, se mi je vse zmešalo v glavi. To je bilo grozno. Zaradi nenehnega trpinčenja in vseprisotnega suma, ponižanja, brezizhodnosti se je vzbudilo prepričanje, da je bilo vse zaman, da si zgrešil celo življenje, da samo še fizično obstajaš, hodiš, ješ, gledaš, da preživiš, pa ne veš, zakaj. Duše ni več. Vse je šlo k hudiču: čast, ljudje, ugled, kariera. Živiš kot živinče – prezrt, na kolenih.«⁶⁸

Pod pritiskom je Petrović revidiral mnenje, potem je šlo dalje samo od sebe. Ko se je odločil, da se bo spremenil, se je hkrati odločil za rigorozen odnos do tistih, ki so ostali »trdni«. Vedel je, da z njimi ne bo mogel živeti v miru, da ne bo mogel živeti »z dvema obrazoma, na dveh stolih.«⁶⁹

»Enotnost misli in akcije!«

Jugoslovanske oblasti so skušale z represivnimi metodami preprečiti možnost, da bi si Stalin pridobil »notranje izhodišče« za prevrat v Jugoslaviji. Zato je represija v prvi fazi zadela skoraj vsakogar, ki je podvomil o kritiki Informbiroja ali si jo obotavljajal izreči. Pri tem ni bila izvzeta niti opozicija, četudi je izhajala iz protikomunizma in je upala, da bo s taktično podporo Zahoda prišla tudi do politične pomoči. Postopek je bil silovit in neusmiljen in ni le povzročil številnih človeških tragedij, temveč je postal del sistema, za katerega sta bila značilna ozračje

⁶⁷ Jezernik, op. cit., str. 105.

⁶⁸ Cit. Marković, Istina o Golom otoku, str. 45.

⁶⁹ Ibid., str. 46.

Stalin za delovno mizo pod fotografijo Marxa, Berlin 1935. (Zbirka avtorja)

strahu in hkrati težnja po monolitizmu. Kdor ni bil popolnoma za oblast, kdor je imel kakršne koli zadržke, je bil proti. In kdor je bil proti, je bil »zelo nevaren«... Pa čeprav niti ni bil član KPJ ali je bil celo antikomunist.

Napad na Komunistično partijo Jugoslavije je namreč tedanja oblast izkoristila za to, da je zaprla predvsem vse tiste, ki so kakor koli kritizirali oblast in njene napake. Z očitnim namenom uničiti vsako nasprotovanje politiki vodstva države in Partije. Aretacije in zapiranja so dosegli takšne razsežnosti, da novi primeri niso več zbujali presenečenja med državljani. Zgubili so zastraševalni učinek in ljudje so začeli celo zbijati šale na ta račun. Zato naj bi Edvard Kardelj na nekem partijskem plenu pripomnil, da zaradi lahkotnega in pogostega zapiranja kazni ne zbujajo več strahu pri ljudeh in postajajo sestavni del vsakdanjega življenja kot prehodna gripa ali lažje poškodbe. Zapor je prenehal biti sramota in nujno je bilo dvigniti smisel kazni, da bi grožnja zapora pri ljudeh spet vplivala strah.⁷⁰

⁷⁰ Marić, *Neumoljivi mač revolucije*, str. 70.

Vse to na prvi pogled popolnoma nesmiselno početje je vendarle imelo svoj smisel. Po eni strani se je režim predstavljal kot nosilec demokratizacije, po drugi strani pa je s takimi drakonskimi ukrepi represivni aparat strl vso potencialno opozicijo in vsem državljanom vcepil strah pred sfabriciranimi obtožbami, zaradi katerih je bilo mogoče oditi na večletno »službeno potovanje«. Zapirali so člane KPJ in nepartijce, simpatizerje Sovjetske zveze. Vsak aretirani je lahko potegnil za sabo znanca, soseda, nekoga, ki je cenil in spoštoval zaprtega. Zapirali so tudi tiste, ki so nudili materialno pomoč družinam zaprtih. Nastopile so torej podobne razmere, kot so vladale v Nemčiji potem, ko so tam prevzeli oblast nacionalsocialisti. V tridesetih letih so meščani v mestu Dachau vedeli povedati: »Tiho... če kdo reče samo malenkost, pride sam v taborišče.« Na Bavarskem pa je bila znana že v tridesetih letih molitvica: »Ljubi Bog, naj bom nem,/ da v Dachau ne pridem!«⁷¹

Dogajanje v Jugoslaviji po letu 1948 tudi sicer v marsičem spominja na razvoj dogodkov v Nemčiji po prevzemu oblasti. Represivni organi, zlasti tajna policija, so prodrli v vse pore življenja, vsa država je bila posuta z njenimi ječami. Njeni agenti so bili vsepovsod. Že samo njeno ime so omenjali le šepetaje. V imenu nacionalne obrambe je prodirala v privatne zadeve vseh, za katere je obstajal najmanjši sum političnega nezadovoljstva. Smoter široke represije ni bil samo ustrahovanje ljudi, temveč udejanjenje temeljnega načela totalitarne pedagogike: »*Non cogito ergo sum*«. To so bili časi, ko je bilo nevarno misliti, ko je imelo tako pravico le najvišje politično vodstvo, ki je mislilo za vse:

»Bogme, lepo: mladi gospod Đurić, član Partije, glasno razmišlja v času, ko je treba delati kot švicarska ura... Kaj bi pa bilo s to državo, če bi vsak razmišljal po svoje? V tem usodnem trenutku Partija misli za vse nas. Enotnost misli in akcije!«⁷²

Delovne konference

Poleg nesmiselnega dela, fizičnega nasilja in moralnega poniževanja so imele pomembno vlogo v procesu prevzganja kaznjencev ideološko-poli-

⁷¹ Kautsky, *Teufel und Verdammte*, str. 41.

⁷² Simić, *Na Golom otoku*, str. 17.

tične ure. Te ure so si bile podobne kot jajce jajcu: govorilo se je o delu, kako kdo dela in kaj je treba storiti, da bodo delovni rezultati še boljši. Seveda je bilo vse pospremljeno s kričanjem na *bando*, »ki zabušava«. Vse skupaj je bilo še najbolj podobno partijskim sestankom, kjer je bila prva točka dnevnega reda vedno obravnava politične situacije, druga organizacijsko vprašanje (kadri), tretja kritika in samokritika in četrta – razno. Na njih so ponavadi novinci predstavljali svoje stališče do Informbiroja ali so nastopili bojkotirani in odloženi. Vsak jetnik je moral po določenem času stopiti pred kolektiv in predstaviti svojo »sovražno dejavnost«, zaradi katere je bil obsojen, ter povedati vse tisto, česar bojda ni povedal ali napisal v preiskavi pred sojenjem. Za to svečano dejanje je moral stopiti na sredo barake, pod žarnico, da so ga videli vsi jetniki v baraki. Pri-poved so začeli s kratkimi biografskimi podatki, nato pa so morali na široko pripovedovati o vsem, kar je bilo negativno, predvsem pa o svojem odnosu do Informbiroja, to je priznati svoje zablode in obljubiti, da bodo razčistili preiskavo in sodelovali pri prevzganju drugih.

V kaznilnici ni bilo dilem! Ni bilo nedolžnih! Vsi so bili sovražniki države, Partije. Spremembo mnenja oziroma spregled svoje zablode je bilo treba dokazovati. Vsakdo se je moral pokesati za vse, kar je dotlej mislil in delal v škodo Tita in Partije, moral je priznati, da je bil stalinist, in navesti oziroma si izmisliti svoje sodelavce ter se spomniti vseh verbalnih deliktov vseh svojih prijateljev, znancev in najbližjih sorodnikov, ki so govorili proti Partiji in njenim voditeljem. Če so odkrili, da kdo ni ovadil svojih najbližjih sorodnikov in prijateljev, je bil tak prestopnik kaznovan ne glede na doseženo stopnjo v prevzgoji. Od njih so zahtevali, da se spomnijo vsega, da ne izpustijo niti najmanjše podrobnosti. Če se je komu zataknilo in pripoved ni bila tekoča, so najbolj goreči člani kolektiva pomagali z zmerjanjem in tepežem. Diskutanti so v glavnem ponavljali oguljene fraze kot: »Pred sabo imamo gada, kakršnega še nismo imeli!«, »Banda, ki zasluži najstrožji bojkot!« Če je bil na »spovedi« oče, med poslušalci pa sin, se je ta oglasil: »Govoril bom o svojem očetu, ne morem pa nič dobrega povedati...« Tako je govoril tudi brat o bratu, oče o sinu.⁷³

⁷³ Mencej, *Od Ljubljane prek Bileče na Goli otok*, str. 901; Jovanović, *Muzej živih ljudi*, str. 151–152; Hrast, *Čas*, ki ga

Pri takem predstavljanju svojega stališča se jetnik ni smel braniti, nasprotno, moral se je obtoževati, če je v poslušalstvu hotel vzbuditi simpatijo. Kdor se ni obtožil sam, je izzval maščevanje kolektiva. Razvila se je taka psihologija, da je tisti, ki je sebe bolj obtoževal, veljal za bolj poštenega. Če se je kdo obotavljal s samoobtoževanjem in trdil, da ni pristaš resolucije in se ne čuti krivega ali se nima česa izpovedati, ga je kolektiv glasno spodbujal s skandiranjem: »Uaaa! Skoz stroj z ban-do, pa bo govoril! Skoz stroj z ban-do, pa bo povedal!« Kdor se je junačil, je končal še slabše. Denimo, nekoga, ki je ob taki priložnosti glasno vzkliknil »Živel Stalin!« so na mestu potolkli. Kmalu so dojeli, da nima nobenega smisla govoriti resnice ali se junačiti, temveč je najbolje »vse priznati«. Včasih so bojkotirani prav tekmovali z izjavami, kako so se prav na Golem otoku spomnili znancev, prijateljev ali celo sorodnikov, ki so bojda simpatizirali z Informbirojem ali kritizirali državo. Ni bilo redko, da si je *banda* v takih mukah izmišljala osebe, »s katerimi je govorila na svobodi«. S tem pa so spet pokazali kolektivu, kakšni banditi so (bili) in kako zelo si zaslužijo, da kolektiv z njimi revolucionarno obračuna. Udbovcem je bilo, seveda, popolnoma jasno, da gre v veliki večini za povsem izmišljene zgodbe. Vendar so jih vestno arhivirali za vsak slučaj. Predstavljena politična stališča je ocenil kolektiv, ki je tako dejansko prevzel vlogo sodnika vsakemu novemu kaznjencu, čeprav je že bil enkrat kaznovan in obsojen. Ali so na politični konferenci potrdili ali zavrnilo obsojenčev izjavo o sprejemanju politične prevzgoje, je bilo odvisno od marsičesa: od »iskrenosti«, s kakršno je opisal sovražno dejavnost oziroma preteklost in se obsodil, od dotedanjega obnašanja in delovanja na družbeno koristnem delu, od znakov obžalovanja, predvsem pa seveda od sugestij sobnega starešine, ki jih je dobil od preiskovalca. Pri tem so preiskovalec, sobni starešina in pomočniki imeli čiste roke, saj je bil kolektiv dejansko glavni sodnik in izvajalec kazni.⁷⁴

Prizadete je najbolj bolelo, da se je iz takih za lase privlečenih priznanj in kesanj za izmišljena dejanja posplošeno sklepalo: mar so to člani KPJ, ki so se tako herojsko vedli pred specialno policijo v letih pred vojno; tudi tam so jim grozili z *batinami*

ni. str. 112–113.

⁷⁴ Jezernik, *op. cit.*, str. 215–18.

in jih pretepali, vendar se ti trdni mladinci niso posipali s pepelom in lagali, če pa je do tega kdaj prišlo, so take izključili iz vrst KPJ. Skratka, če bi bili res ljudje na mestu, se ne bi znašli, kjer so se.⁷⁵

Ranković na Golem otoku

Na Četrtem plenumu CK KPJ, ki je v začetku meseca junija 1951 sprejel resolucijo o nadaljnji krepitvi pravosodja in zakonitosti, je Aleksandar Ranković navedel »celotne podatke« o aretiranih in kaznilnicah. Po njegovih navedbah je bilo zaradi »sovražnega dela v duhu Informbiroja« do tedaj aretiranih 8.403 ljudi; po upravnem postopku so bili obsojeni na »družbeno koristno delo«. Od teh je bilo do takrat izpuščenih 3.718, izmed njih pa zaradi »sovražnega delovanja« po izpustitvi znova aretiranih 1,2 %.⁷⁶ »Zapori, v katerih so obsojenci«, je poročal Ranković, »niso nobena taborišča smrti, kakor nas obrekujejo v mnogih deželah, marveč so delovna mesta socialistične graditve, kjer je pripornikom razen koristnega fizičnega dela omogočeno tudi kulturno in prosvetno življenje.«⁷⁷ Nato je Ranković »naše humane ukrepe«, uperjene proti tistim, ki so se pregrešili »zoper zakone, koristi ljudstva in države«, primerjal z obravnavanjem zapornikov v »deželah, ki nas obrekujejo«. V njihovih zaporih in množičnih taboriščih so razmere takšne, je dejal, da v njih »ubijajo ne le človeško dostojanstvo, marveč v njih fizično množično uničujejo ljudi.«⁷⁸

Navidezno je prevzganje informbirojevcev potekalo povsem samoupravno, celo brez vednosti Udbe in vrhovnega vodstva. Zato se je v 1980ih letih v javnosti začelo postavljati vprašanje: kdo je odobril Goli otok in vse tisto, kar se je na njem dogajalo? Pisnega dokaza o tem ni, a kljub temu: kdo bi mogel izvesti kaj takega in izvajati tako represijo nad generali, španskimi borci, ministri, člani CK KPJ in celo nad narodnimi heroji, ne da bi Tito to vedel, odobril in celo terjal?⁷⁹ Da je vodstvo partije vedelo, kaj se je dogajalo na Golem otoku, je priznal nekdanji član najozžjega vodstva Milovan Đilas. A

vsega, kot dodaja Đilas, niti Ranković ni vedel.⁸⁰ To je bil tudi razlog, da je minister za notranje zadeve septembra 1951 sam obiskal taborišča na Golem otoku, Svetem Grgurju in v Bileći in se na svoje oči prepričal, kako poteka prevzganje informbirojevcev.

Uprava taborišča in interniranci so se na njegov obisk temeljito pripravili. Na konferencah kolektivov so internirance obvestili, da bodo delovišče obiskale najvišje osebnosti; kdo, niso povedali, pač pa so rekli, da se morajo dobro pripraviti. Predvsem morajo s svojim vedenjem na sprejemu pokazati, da so spoznali svojo zmoto in dojeli, da ima Partija prav. Pokazati morajo, da se zavedajo nujnosti vsega, kar so prestali in tudi tega zdaj, da jim je Partija ponudila roko, da bi jih popeljala na pravo pot. Dalje, nihče ne sme stopiti iz stroja. Če kdo od obiskovalcev pristopi h kaznjencu in če bo kaj vprašan, mu mora ta odgovoriti kratko, jasno in dostojno. In končno, tisti, ki so imeli nož ali rezilo, so ga morali takoj oddati. Tudi sicer so imeli veliko dela. Poleg tega, da so zasuli Petrovo rupo, so zgradili nove barake in poravnali okolico taborišča. Dan pred obiskom pa so še skrbno pospravili in uredili dvorišče in okolico naselja. Interniranci so šli na kopanje in dobili čiste srajce. Tudi postregli so jim z nedeljskim kosilom. Tako je imel minister Ranković na Golem otoku res kaj videti:

»Taborišče je zablestelo v sončni pozlati in v odsevu kamene beline. Spremenilo se je v dom oddiha. Postalo je vzgojno, družbeno-koristno, humano, socialistično taborišče.«⁸¹

Sredi olepšanega urejenega delovišča je Rankovića pričakala množica kaznjencev s huronskim skandiranjem: »Živela Komunistična partija Jugoslavije! Dol Informbiro! Smrt Stalinu! Živel tovariš Tito! Tito – Marko! Tito – Marko...«⁸² Po besedah Anteja Raštegorca je bilo vzklikanje »tako spontano in gromko, da so se ježili lasje na glavi«. Podatek, da so Rankovića z enakim skandiranjem pričakali tudi interniranci v Bileći, seveda nekoliko relativizira to trditev. Dejstvo je, da je Rankoviće

⁷⁵ Knežev, *Dnevnik Golotočanina*, str. 44.

⁷⁶ Ranković, *Za nadaljnjo krepitve pravosodja in zakonitosti*, str. 11.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*, str. 12.

⁷⁹ Ranković, *op. cit.*, str. 15, 28.

⁸⁰ Đilas, *op. cit.*, str. 75.

⁸¹ Dragović-Gašpar, *Let iznad Golog otoka*, str. 192.

⁸² Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, str. 479; Dragović-Gašpar, *op. cit.*, str. 193.

obisk vnesel veliko vznemirjenje. To potrjuje tudi naslednji dogodek: ko je v množici kaznjencev na Golem otoku Ranković prepoznal nekoga izmed starejših revidirancev in mu ponudil roko, se je ta od vznemirjenja »sesedel kot prazen žakelj«. Ranković navzven ni kazal vznemirjenja. Po taborišču je stopal mirno, s cigaretnim ustnikom v ustih. Šele ko je prišel iz Žice, se je obrnil, in tedaj ga je Raštegorac menda prvič slišal, da je zaklel: »Majku im jebem, šta učiniše od naših ljudi!«⁸³ – Dopuščam možnost, da je Raštegorac kljub hrupu natančno slišal svojega šefa. Vendar ni omenil, komu naj bi psovka veljala.

Ko si je Ranković ogledal taborišče in njegove prebivalce, se je sestal s preiskovalci in upravo. Kot se je spominjal eden od članov uprave, jim je razlagal okoliščine v zvezi z Informbirojem, pritiske, vojne demonstracije na mejah. Govoril je dolgo in poslušalcem dal vedeti, da morajo »tako nadaljevati, odločno, da je še prezgodaj za popuščanje!« Morda so ga tudi samo tako razumeli, da bi pomirili svojo vest. Vsekakor pa so nadaljevali svoje delo, tudi ko je odšel.⁸⁴

Poleg Golega otoka in Svetega Grgurja si je Ranković ogledal tudi taborišče v Bileći. Tam je hotel videti tudi samice. V eni od njih je srečal polkovnika milice, ki ga je poznal in o katerem se je prav tedaj odkrilo, da je zaprt po nedolžnem. Ranković ga je vprašal: »Kaj pa ti tukaj? Mar v samici?« Zapornik se je zmedel in začel jecljati. Da se pred svojim glavnim šefom ne bi počutil krivega in osramočenega, je s težavo izdaval: »O ne, tovariš Marko, jaz sem tu zaradi specialne naloge!« Ob tem odgovoru se je Ranković nasmehnil, upravnik taborišča, ki ga je spremljal, pa je povetil glavo. In sta odšla. Obhoda samic nista nadaljevala, ker je Ranković rekel upravniku: »Ni nama treba naprej, da se ti ne bom vmešaval v delo!«⁸⁵ Ker tam ni bilo huronskega skandiranja gesel, domnevam, da ga je upravnik jasno slišal in razumel, kaj mu je hotel povedati.

Rankovićevemu obisku so poleg uprave taborišč velik pomen pripisovali tudi interniranci sami, saj

Tito je spočetka gradil svojjo legitimnost kot nadaljevalec Stalinovega dela. (Zbirka avtorja)

se mnogi spominjajo njegovega obiska kot velikega in pomembnega dogodka in številni nekdanji interniranci zatrjujejo, da se je po Rankovićevem obisku v taboriščih »položaj spremenil za sto odstotkov«: da ni bilo več pretepanja in ne špalirjev, da se je hrana nekoliko izboljšala in se je začelo nekakšno kulturno življenje.⁸⁶

Z obiska na Golem otoku se je Ranković vrnil »pretresen in navdušen nad sprejemom taboriščnikov: tovariši, ki so sprevideli – moramo spremeniti odnos do njih ...«⁸⁷

Titoizem in samoupravljanje

Prvi odziv Titovega režima na kritiko iz Moskve je bil radikalizacija stalinistične linije v odpravljanju poslednjih ostankov »kapitalizma« s pospešeno kolektivizacijo podeželja, krepitevjo moči Partije in prestiža Rankovićeve policije. Stopnjevanje pritiska in sovražnosti s strani držav Vzhodnega bloka, še posebej pa boleča ekonomska blokada,

⁸³ Dedijer, *ibid.*

⁸⁴ Marković, *Istina o Golom otoku*, str. 209.

⁸⁵ *Ibid.*, str. 139.

⁸⁶ Simić in Trifunović, *ur.*, *Ženski logor na Golom otoku*, str. 86; Perković, *Kovačnica i lomača*, str. 15.

⁸⁷ Djilas, *op. cit.*, str. 75.

pa je vodstvo KPJ postavilo na realna tla. Sodobno jugoslovansko gospodarstvo je bilo namreč trdno usmerjeno na Vzhod: večina trgovinske menjave je potekala s Sovjetsko zvezo in drugimi članicami vzhodnega bloka.⁸⁸

Iluzija, da bo nekega lepega dne pritisk popustil in da se bodo odnosi med komunističnimi partijami vrnil v stare tirnice, je bila razblinjena. Ko so odvrgli svoje sovjetske plašnice, se je spremenil tudi njihov pogled na svet. Starega sveta, v katerem je moralo vse biti popolnoma skladno z marksizmom-leninizmom v Stalinovi interpretaciji, ni bilo več. Pojme, kot so komunizem, kapitalizem, država, Partija, posameznik, življenje na sploh je bilo treba prevrednotiti. Hoffman in Neal sta njihovo novo situacijo primerjala s Platonovimi možmi, ki so iz votline stopili na dnevno svetlobo. Malo stvari je bilo videti v pravi perspektivi, očitno pa je bilo, da gre za nove stvari. Rigidno, doktrinarno, dogmatsko in nekritično gledanje na svet se je začelo odpirati pragmatizmu. Kmalu so vsi jugoslovanski komunisti novo situacijo, v kateri so se znašli, opisovali na kratko: »Iščemo svojo pot.«⁸⁹ Kar jim je bilo v spremenjenem položaju edinole jasno, je bilo, da so sami dobri komunisti in da so sovjetski komunisti njihovi nasprotniki. Na tej premisi so mogli priti zgolj do spoznanja, da sovjetski komunisti niso bili dobri komunisti in da sovjetski tip komunizma ni bil dober komunizem. Iz tega izhodišča so potem začeli iskati svojo pot v pravi komunizem. Poleti 1949 so vodilni ideologi KPJ Moša Pijade, Edvard Kardelj, Milovan Đilas in drugi začeli oblikovati ideološko podlago za položaj Jugoslavije kot komunistične države izven sovjetske skupnosti.⁹⁰

Prvi poskusi premisleka marksizma so bili objavljeni 1949. Sprva so se ukvarjali zgolj s tem, kaj je bilo narobe s komunizmom v Sovjetski zvezi. Poglavitni očitke je bil, da mora biti komunizem utemeljen na nauku Marxa in Lenina, a v Sovjetski zvezi so pod Stalinovim vodstvom krenili na pot »revizije marksizma-leninizma«. Tako je v svojem spisu, objavljenem ob petletnici ljudske države, Moša Pijade ugotavljal, da kritiki KPJ »pozabljajo osnovna načela marksizma-leninizma, da mora ta

znanost temeljiti na proučevanju in razlagi natančnih dejstev stvarnosti«. Ker pa teh dejstev niso poznali, so kritiki »dejansko samo klevetali«.⁹¹ To naj bi bil tudi poglaviti vzrok, »da so ubrali pot kontrarevolucionarne gonje zoper pridobitve socialistične revolucije jugoslovanskih narodov«.⁹² Po obširnem pregledu položaja kritike in samokritike v Sovjetski zvezi je Makso Baće v zaključku svoje razprave ocenil, da je »stanje kritike in samokritike v ZSSR obupno, da je pravzaprav sploh ni, in da se namesto nje povsod pojavlja njeno nasprotje – monopol«. CK VKP(b) je nato »metodo monopolov« hotel prenesti še na mednarodno področje »in predvsem odnose med socialističnimi državami«. Enega poglavitnih vzrokov »kontrarevolucionarne gonje, ki jo je sprožil CK VKP(b) proti socialistični Jugoslaviji« je potemtakem treba iskati »v njegovi notranji politiki«.⁹³

Negativno perspektivo pa so jugoslovanski ideologi v kratkem zamenjali za bolj pozitivno misel: Če je bila najpomembnejša značilnost Stalinovega režima centralizacija oblasti, potem je treba Jugoslavijo decentralizirati. Ta zaključek je dal osnovo za povsem novo ideologijo socializma. Pretvorba nekaterih novih teorij v prakso je dala nov tip socialističnega sistema – titoizem. Bistvo tega sistema je bilo v njegovi neodvisnosti od Sovjetske zveze, pojavljali pa so se tudi novi koncepti in metode v izgradnji socializma s poudarjeno decentralizacijo celotne državne strukture, opustitev sovjetskega načina planiranja, delavska uprava v industriji, kompetitiven (toda ne privaten) ekonomski sistem in konec kolektivizacije poljedelstva.⁹⁴ V času najhujše stiske zaradi ekonomske blokade se je Tito obrnil po pomoč na Zahod, kar je po letu 1948 vodilo v vse tesnejše sodelovanje z Zahodom.⁹⁵

⁹¹ Pijade, *Ob petletnici ljudske države*, str. 29.

⁹² Baće, *O nekaterih vprašanjih kritike in samokritike v ZSSR*, str. 118.

⁹³ *Ibid.*, str. 160.

⁹⁴ Maclean, *op. cit.*, str. 413; Hoffman in Neal, *op. cit.*, str. 150–151.

⁹⁵ Bilainkin, *op. cit.*, str. 15, 218; Maclean, *op. cit.*, str. 398, 413. V jugoslovanskem odgovoru Moskvi je ameriški avtor Jules Archer zapazil še dodatno, globljo dimenzijo. Titov politični potres je, pravi, »odprl razpoko na Balkanu«. Ironija je bila, da je en sam komunist zadal stalinizmu močnejši udarec kot vse milijarde dolarjev, ki jih je Amerika porabila v hladni vojni pod predsednikom Trumanom. »Zahodu se je odprl edinstven nov način«, dodaja Archer, »kako razdeliti svetovni komunizem – vzpodbujanje drugih komunističnih držav

⁸⁸ Maclean, *op. cit.*, str. 397.

⁸⁹ Hoffman in Neal, *op. cit.*, str. 149.

⁹⁰ *Ibid.*, str. 150.

Sovjetski sistem je stal na stališču popolne nezmotljivosti Stalina, »Titova klika« pa je to vedno bolj glasno zanikala. Eden od rezultatov tega je bil zakon o delavskem upravljanju tovarn. Galerije za diplomate in predstavnike tiska so bile nabito polne, ko je Tito 26. junija 1950 v Narodni skupščini predstavil zakon o delavskem upravljanju. Tedaj je dejal, da sta bili s tem, ko so delavci prevzeli tovarne v svoje roke, uresničeni dve vodilni akcijski paroli delavskega gibanja: »Tovarne delavcem!« in »Zemljo kmetom!« Sam zakon je predstavil kot posledico dejstva, da KPJ ne gradi socializma v svoji državi na podlagi šablon, temveč ravna skladno z marksističnim naukom in hodi svojo pot, upošteva specifične pogoje, ki obstajajo v državi. Nato je očital Kominterni »teoretsko izkrivljanje« marksističnega nauka.⁹⁶ Če so države Vzhodnega bloka izkrivljale marksizem, pa naj bi Jugoslavija hodila po pravi poti. Z zakonom je namreč državna lastnina produkcijskih sredstev (tovarn, rudnikov in železnice) začela postopno prehajati v socialistično lastnino. »Državna lastnina je najnižja oblika družbene lastnine«, je podčrtal Josip Broz, »in ne najvišja, kot smatrajo voditelji ZSSR. Lejte, v tem je naša pot v socializem in to edina pravilna pot, ko gre za odmiranje državnih funkcij v gospodarstvu.«⁹⁷

Ker se je samoupravljanje porodilo iz kreativnega nasprotovanja Stalinu in sovjetskemu sistemu, je postalo tudi primerno za novo ideologizacijo, drugačno od sovjetske, za propagiranje nove utopije. Tito se sicer ni nikdar preveč navduševal nad samoupravljanjem, čeprav je prav on javno predlagal in obrazložil zakon o delavskem upravljanju. Sprejel je, da bosta sproščeni trg in samoupravljanje oživela gospodarske tokove, prav tako je doumel, da ideologizacija samoupravljanja krepi samostojnost, poudarja jugoslovansko posebnost. »Toda nič več od tega: samoupravljanje ni smelo prekoračiti meja, kaj šele ogroziti sistema oblasti, kakor ga je začel

v neodvisnosti od Moskve s programom zahodne pomoči in trgovsko izmenjavo z njimi« (Op. cit., str. 144).

⁹⁶ Govor maršala Tita, str. 1.

⁹⁷ Ibid., str. 3. Čeprav je vodstvo KPJ novi sistem razglasilo za pravi marksizem-leninizem, pa je Ernest Halperin ocenil, da »v resnici ni več marksističen«. Jugoslovanska formula o delavskem upravljanju v tovarnah, argumentira, ni v skladu z marksistično dogmo. V skladu z Marxovo formulo bi bilo edinole plansko gospodarstvo, nikakor ne prosti trg (Halperin, op. cit., str. 132).

Zuko Džumhur, Iz jednog ruskog albuma (Književne novine, 14. 2. 1950, str. 2)

ustvarjati v revoluciji in kot je ustrezal njegovim težnjam in pogledom ...«⁹⁸

Po letu 1950 je bila za celoten političen proces v Jugoslaviji značilna postopna odmrznitev. Decentralizacija gospodarstva in vladavine ter institucija delavskega samoupravljanja so vse bolj slabili moč diktatorskega režima, vzporedno s tem pa so nižje ravni odločanja pridobivale na svoji moči.⁹⁹ Jugoslovanski režim je leta 1951 naredil tudi določene korake v rahljanju policijske države.¹⁰⁰ V tem procesu pa je bilo ves čas jasno, da večja zaščita zakonitosti in razširitev socialističnega demokratizma ne pomeni tudi popuščanja »v boju proti sovražnikom socializma, škodljivcem in vsem tistim, ki s svojimi dejanji ogrožajo naš socialistični red in na tem redu sloneče pravice državljanov«. ¹⁰¹ Minister za notranje

⁹⁸ Djilas, op. cit., str. 66–67.

⁹⁹ Tornquist, Look East, Look West, str. 289.

¹⁰⁰ Hoffman in Neal, op. cit., str. 385–386.

¹⁰¹ Ranković, op. cit., str. 38.

Podiranje Stalinovega kipa po diktatorjevi smrti, Grodno (Poljska). (Zbirka avtorja)

zadeve in poveljnik Udbe je takšno mnenje označil kot »veliko napako« in javno pojasnil, da bodo sodišča še naprej »najstrožji in najneizprosnejši sovražnik vseh pojavov, ki škodujejo socialistični skupnosti ali ogrožajo njen obstoj«.¹⁰²

Rigidni okvir planskega gospodarstva, urejenega po sovjetskem vzoru, je na papirju sicer dajal dokaj široke pristojnosti organom upravljanja v podjetjih in delavskim svetom. Vendar so ti delovali v okolju, kjer jim je ministrstvo diktiralo vse od predpisov pri delu do kvot surovin in gospodarskih načrtov, ki so jih morali izpolnjevati.¹⁰³ Demokratsko odločanje na ravni tovarne, kar je bil proklamirani cilj zakonskih sprememb, ni delovalo, ker so v tovarnah komunistične celice ohranile svoj vpliv. Te pa spet niso mogle svobodno razvijati iniciative v interesu podjetja, ker so bile njihove roke zvezane s partijsko disciplino v odnosu do nadrejenih organov.¹⁰⁴ Pravi rezultat vseh teh sprememb je bil

v tem, da je poslej majhna skupina najvišjega vodstva Partije in vlade dobila v svoje roke neomejeno moč nad gospodarstvom in administracijo. Skratka, sistem socialističnega samoupravljanja ni bil »nič drugega kot krinka za partijsko diktaturo«.¹⁰⁵ Čeprav je bilo v javnosti mogoče vsak dan poslušati o delavskem samoupravljanju, so delavci, če so hoteli uporabiti to pravico, prej ali slej morali vzeti na znanje, da odločitve, razen posameznih detajlov, še naprej sprejema Partija.¹⁰⁶ – Spominjam se, da sem poleti 1978 spremljal seje delavskega sveta v večjem ljubljanskem podjetju. Njegovi člani so po dolgi razpravi sprejeli odločitev in jo na naslednji seji tudi potrdili. A na seji, ki je sledila, je na začetku generalni direktor povedal, da so mu na mestnem komiteju naročili, da morajo »to točko rešiti drugače«. Drugačna odločitev je bila nato sprejeta molče, brez diskusije in brez glasovanja.

Uradni antistalinizem in delovanje tržnega gospodarstva pa so se sčasoma izkazali kot ne-

¹⁰² *Ibid.*, str. 33.

¹⁰³ Halperin, *op. cit.*, str. 127.

¹⁰⁴ *Ibid.*, str. 138–139.

¹⁰⁵ *Ibid.*, str. 171.

¹⁰⁶ *Ibid.*, str. 171–172.

združljivi z birokratskim sistemom in policijsko vsemogočnostjo, komentira Milovan Đilas. Samoupravljanje je namreč legaliziralo antibirokratsko kritiko, omejilo birokratsko samovoljo na nivoju podjetij in utrdilo svojevrstno tržno gospodarstvo. Vendar samoupravljanje ni imelo pomembnega vpliva na značaj oblasti niti na politične razmere: z monopolistično partijo, »*avantgardo delavskega razreda tudi v sistemu samoupravljanja*«, z vseprisotno tajno policijo in avtokratskim voditeljem, samoupravljanje niti ni moglo postati demokratično in efikasno. Vse politične krize v državi so se dogajale mimo njega: moč tajne policije se je krepila ali zmanjševala, v Partiji se je pojavljala takšna ali drugačna opozicija – vse neodvisno od samoupravljanja. Še več, dodaja Đilas, »*noben štrajk – dobesedno: niti eden, bilo pa jih je v zadnjih letih ogromno, kratkotrajnih in ekonomskih – nobenega štrajka niso povedli ne organi samoupravljanja ne sindikati*«. ¹⁰⁷

Če je spor s Stalinom sprva nekoliko okrnil tudi osebnostni kult maršala Tita, pa je postopno odpravljanje Stalinovega kulta kot transcendentalnega inspiratorja in potreba po simbolu, ki presega samo Partijo, njegov kult le še okrepila. Doba Informbiroja je bila tako tudi doba največjega vzpona Josipa Broza. Njegova popularnost je rasla doma in na tujem. Zaradi svojega odločnega nasprotovanja Stalinu je postal »*skorajda mitološka osebnost, katere kult presega vzhodnjaške vladarje*«. ¹⁰⁸ Tisto, v čemer so mnogi videli veliko zgodovinsko priložnost, kot odkritje socializma s »*človeškim obrazom*«, se je spremenilo v svoje nasprotje, v antistalinistični stalinizem.

Viri in literatura

- Archer, Jules.** *Red Rebel. Tito of Yugoslavia.* New York: Julian Messner 1968.
- Armstrong, Hamilton Fish.** *Tito und Goliath.* London: Victor Gollancz, 1951.
- Baće, Makso.** O nekaterih vprašanih kritike in samokritike v ZSSR; *Komunist*, let. 1949, št. 6, str. 118–160.
- Bilainkin, George.** *Tito.* London: Williams and Norgate, 1949.
- Breznik, Albin.** *V plamenih rdečega pekla. Spomini političnega kaznjencea.* Celje: Družba sv. Mohorja, 1938.
- Broz, Josip.** *Govor maršala Tita na velikom predizbornom mitingu u Splitu.* Split: Oblasni odbor NF-a za Dalmaciju, 1950.
- Carrère d'Encausse, Hélène.** *Stalin. Order through Terror.* London: Longman, 1981.
- Dallin, Alexander, in George W. Breslauer.** *Political Terror in Communist Systems.* Stanford: Stanford University Press, 1970.
- Dedijer, Vladimir.** *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita.* Beograd: Rad, 1984.
- Djilas, Milovan.** *Memoir of a Revolutionary.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.
- Djilas, Milovan.** *Druženje s Titom.* Harrow: Aleksa Djilas, 1981.
- Djilas, Milovan.** *Rise and Fall.* San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1985.
- Dragović-Gašpar, Rosa.** *Let iznad Golog otoka.* Beograd: Akvarijus, 1990.
- Dorđević, Jovan.** Političko-pravno uređenje federativne Jugoslavije; *Politika*, 19. decembra 1944, str. 1.
- Girenko, Ju. S.** *Stalin-Tito.* Moskva: Politizdat, 1991.
- Halperin, Ernst.** *The Triumphant Heretic. Tito's Struggle against Stalin.* London: Heinemann, 1958.
- Henderson, H. W.** *The Truth about Tito.* Oxford: Catholic Social Guild, 1953.
- Hoffman, George W., in Fred Warner Neal.** *Yugoslavia and the New Communism.* New York: Twentieth Century Fund, 1962.
- Hrast, Radovan.** *Čas, ki ga ni.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- Jezernik, Božidar.** *Goli otok – Titov gulag.* Ljubljana: Modrijan, 2013.
- Jovanović, Dragoljub.** *Muzej živih ljudi.* Beograd: Rad, 1990.
- Kalajdžić, Dragan.** *Otok gole istine.* Zagreb: Globus, 1985.
- Kardelj, Edvard.** *Moč ljudskih množic.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1945a.
- Kardelj, Edvard.** *Glavne značilnosti ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije.* Ljubljana: Natisnila tiskarna »Ljudske pravice«, 1945b.
- Kardelj, Edvard.** *Borba KPJ za novo Jugoslavijo. Informacijski referat na posvetu komunističnih*

¹⁰⁷ Djilas, op. cit., str. 1981: 66.

¹⁰⁸ Marković, Josip Broz i Goli otok, str. 139.

- partij v Poljski*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948.
- Kautsky, Benedikt.** *Teufel und Verdammte*. Wien: Verlag der Wienerbuchhandlung, 1948.
- Knežev, Dimitrije.** *Dnevnik Golotočanina*. Beograd: Multiprint, 1988.
- Korbel, Josef.** *Tito's Communism*. Denver: The University of Denver Press, 1951.
- Kovačević, Branislav**, in **Rifat Rastoder**, Sukob sa infombiroom: Svjedočenja i svjedočanstva; *Pobjeda*, 12. julija – 13. novembra 1989.
- Krstić Uča, Slobodan.** *Kako sam hvatao Dražu Mihailovića*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1988.
- Lenin, Vladimir Ilić.** *Država in revolucija. Marxiistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji*. Moskva in Leningrad: Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR, 1934.
- Maclean, Fitzroy.** *Disputed Barricade. The Life and Times of Josip Broz-Tito Marshal of Yugoslavia*. London: Jonathan Cape, 1957.
- Marić, Milomir.** Neumoljivi mač revolucije; *Duga*, 6. februarja 1988, str. 67–72.
- Marković, Dragoslav.** *Istina o Golom otoku*. Beograd: Narodna knjiga, 1987.
- Marković, Dragan.** *Josip Broz i Goli otok*. Beograd: Beseda, 1990.
- Mencej, Martin.** Od Ljubljane prek Bileće na Goli otok; *Borec*, let. 1988., št. 10, str. 895–912. Nepodpisano. Prvi govor maršala Tita v slobodnom Beogradu; *Politika*, 28. oktobra 1944a, str. 1. Nepodpisano. »Boriće se naša vojska sa istom čašču i sa istim poletom u oslobođenju cele Jugoslavije i učestvovaće u uništenju nemačke vojne sile na nemačkom tlu«; *Politika*, 28. oktobra 1944b, str. 4. Nepodpisano. Maršal Tito na prvom sindikalnom kongresu. „Bez radničke klase i seljaštva demokratska federativna Jugoslavija ne može postojati“ – rekao je maršal Tito; *Politika*, 4. julija 1945, str. 1–2. Nepodpisano. Politički izvještaj Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije podnio je drug Tito; *Borba*, 22. julija 1948a, str. 1–5. Nepodpisano. Rezolucija zajedničke sjednice Saveznog vijeća i Vijeća naroda Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije; *Borba*, 1. oktobra 1948b, str. 1. Nepodpisano. Govor maršala Tita; *Borba*, 27. junija 1950, str. 1–3.
- Perković, Dado.** Kovačnica i lomača; *Pobjeda*, 11. januarja 1990, str. 15.
- Pijade, Moša.** Ob petletnici ljudske države; *Komunist*, let. 1949, št. 1, str. 13–32.
- Pridonoff, Eric L.** *Tito's Yugoslavia*. Washington, D. C.: Public Affairs Press, 1955.
- Ranković, Aleksander.** Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti; *Komunist*, let. 1951, št. 2–3, str. 6–40.
- Ristić, Mario.** Smrt fašizmu – sloboda narodu!; *Politika*, 5. novembra 1944, str. 1.
- Simić, Dragoslav** in **Boško Trifunović, ur.** *Ženski logor na Golom otoku*. Beograd: ABC Product, 1990.
- Simić, Mihailo.** *Na Golom otoku*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1990.
- Sperans.** *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba, 1939.
- Tornquist, David.** *Look East, Look West. The Socialist Adventure in Yugoslavia*. New York: The Macmillan Company; London: Collier-Macmillan, 1966.
- Trešnjić, Milan.** *Vreme razlaza. Od Briona do Karađorđeva*. Beograd: Izdavačka kuća „Književne novine“, 1989.
- Yindrich, Jan.** *Tito v Stalin. The Battle of the Marshals*. London: Ernest Benn, 1950.
- Zilliacus, Konni.** *Tito of Yugoslavia*. London: Michael Josep, 1952.

Zusammenfassung

GOLI OTOK ALS WIEGE DER SOZIALISTISCHEN SELBSTVERWALTUNG

Die Übernahme der Macht im Staat führte die Kommunistische Partei Jugoslawiens in völliger Übereinstimmung mit den aus sowjetischen Parteischulen stammenden Lehrbüchern über die Errichtung der Diktatur des Proletariats aus. In diesem Geiste wurde auch der nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges errichtete Staat ausgestaltet, dessen deklariertes Ziel eine Änderung des Regimes und die Errichtung der Diktatur des Proletariats

war. Das Werkzeug des Terrors war die politische Polizei, die nach dem stalinistischen Prinzip der allgemeinen Verdächtigungen und des Misstrauens organisiert war, vor dem nicht einmal die Beziehungen innerhalb der Familie sicher waren. Die so errichtete Diktatur des Proletariats gab dem befreiten Staat das Gepräge eines Polizeistaates. Laut den Beobachtungen von Ernst Halperin veränderte sich die unter den Menschen herrschende Freude über den Sieg der Partisanen bald in eine allgemeine und starke Furcht, später auch in stillen Hass.

Die erste Priorität auf der Liste der Revolutionsführer war die Abrechnung mit dem Besatzer und seinen einheimischen Helfern. Die eiserne Faust der Rache schlug mit aller Kraft auf Tausende und Tausende. Zunächst kamen die Mitglieder der bewaffneten Einheiten der Kollaborateure an die Reihe, dann die Mitglieder bürgerlicher politischer Parteien und der katholischen Kirche. Auf diese Weise nahm die KPJ in kurzer Zeit die gesamte Macht im Staat in ihre Hände.

Doch je fester ihr Machtmonopol war, umso größeres Gewicht bekam die Opposition innerhalb der Partei. Diese Gefahr wurde nach der Veröffentlichung der Resolution des Informbüros im Jahr 1948 besonders akut, als Stalin mit seinen Verbündeten die „gesunden Kräfte“ in der KPJ geradezu dazu aufrief, die Macht zu übernehmen und die Angelegenheiten zu ordnen. Die herrschende Elite kam ihnen jedoch zuvor und rechnete mit der tatsächlichen oder auch vermeintlichen Opposition unerbittlich ab. Die Säuberungen der pro-Kominform orientierten Elemente begannen zehn Tage bevor irgendetwas an die Öffentlichkeit drang. Es folgte eine neue Serie von massenhaften Verhaftungen, Verurteilungen und Deportationen. Den Angriff auf die Führung der KP nützten die damaligen Machthaber nämlich dazu, vor allem jene einzusperren, die die Machthaber und ihre Fehler in irgendeiner Form kritisierten.

Zunächst reagierte Titos Regime auf die Kritik aus Moskau mit einer Radikalisierung der stalinistischen Linie bei der Abschaffung der letzten Reste des „Kapitalismus“. Mit der Zeit aber entwickelten die jugoslawischen Ideologen einen neuen Typus des sozialistischen Systems – den Titoismus. Der Paradepunkt des sogenannten Sozialismus mit mensch-

lichem Antlitz, geboren aus der kreativen Gegnerschaft zu Stalin und dem sowjetischen System und geeignet für eine neue Ideologisierung, war die im Jahr 1950 eingeführte Arbeiterselbstverwaltung. Paradoxiertweise erprobte das Regime das Funktionieren des Systems der Selbstverwaltung auf Goli otok und in anderen „Arbeitsstätten“, in denen sogenannte Informbüro-Anhänger „umerzogen“ wurden.

Der offizielle Antistalinismus und die Funktionsweise der Marktwirtschaft erwiesen sich mit der Zeit als unvereinbar mit dem bürokratischen System und der polizeilichen Allmacht. Die Selbstverwaltung legalisierte nämlich die antibürokratische Kritik, schränkte die bürokratische Willkür auf dem Niveau der Unternehmen ein und festigte eine eigene Art von Marktwirtschaft. Dennoch hatte die Selbstverwaltung keinen bedeutenden Einfluss, weder auf den Charakter der Macht noch auf die politischen Verhältnisse: Mit der monopolistischen Partei, der „Avantgarde der Arbeiterklasse auch im Selbstverwaltungssystem“, der allgegenwärtigen Geheimpolizei und dem autokratischen Herrscher konnte die Selbstverwaltung nicht wirklich demokratisch und effizient werden. Alle politischen Krisen im Staat geschahen an ihr vorbei: die Macht der Geheimpolizei nahm zu oder ab, in der Partei entstand diese oder jene Opposition – und all das unabhängig von der Selbstverwaltung.

Wenn der Konflikt mit Stalin zunächst auch den Personenkult um Marschall Tito etwas einschränkte, führte die schrittweise Abschaffung des Stalinkultes als transzendentelem Inspirator sowie das Bedürfnis nach einem Symbol, das die Partei selbst überragt, schließlich zu einer Verstärkung des Titokultes. Die Periode des Informbüros war so auch die Periode des höchsten Aufstiegs von Josip Broz. Seine Popularität wuchs im In- und Ausland. Wegen seines entschlossenen Widerstandes gegen Stalin wurde er „eine beinahe mythologische Persönlichkeit, deren Kult die östlichen Herrscher überragt.“ Das, worin viele eine große historische Chance, die Entdeckung des Sozialismus mit „menschlichem Antlitz“ sahen, schlug ins Gegenteil um, in einen antistalinistischen Stalinismus.

Schlagwörter: Arbeiterselbstverwaltung, Goli otok, Informbüro, Kollaboration, sozialistische Revolution, Titoismus

Mario Strecha

1956–2019

Sredi lanskega decembra je na svojem domu v Zagrebu zaradi pljučne embolije nenadno in mnogo prezgodaj umrl hrvaški zgodovinar Mario Strecha, profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu.

Mario Strecha se je rodil v Zagrebu leta 1956 in tam obiskoval tako osnovno šolo in gimnazijo kot tudi diplomski študij zgodovine, ki ga je uspešno končal leta 1988. Nekaj let kasneje se je na zagrebški Filozofski fakulteti tudi zaposlil, in sicer sprva kot raziskovalec, leta 1997 pa je postal asistent pri Nikši Stančiču, izvrstnem zgodovinarju, ki se je ukvarjal predvsem z zgodovino hrvaškega nacionalizma. Nadaljeval je s podiplomskim študijem, leta 1996 zaključil magistrski in leta 2002 doktorski študij zgodovine, oboje pod mentorstvom Mirjane Gross, izjemne hrvaške zgodovinarke. Leto po končanem doktorskem študiju je postal docent, leta 2008 izredni profesor in naposled leta 2013 redni profesor.

Na pobudo Mirjane Gross se je v magistrskem delu in v disertaciji lotil raziskovanja političnega katolicizma na Hrvaškem in ta je vseskozi ostal v središču njegovega zanimanja. O dotlej malo raziskani temi je napisal dve monografski knjižni študiji, *Katoličko hrvatstvo: Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. -1904.)*¹ in *Katoličko pravaštvo: Politički katolicizam u banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvoga svjetskog rata (1904. – 1910.)*, ter nekaj razprav v revijah in zbornikih, med drugim eno v slovenščini (»Za krst častni i hrvatstvo slavno: politični katolicizem v banski Hrvaški v začetku 20. stoletja,« *Zgodovinski časopis* 62 (2008): 63–90). Objavil je tudi vire prvega hrvaškega katoliškega kongresa (»*Mi smo Hrvati i katolici...*« *Prvi hrvatski katolički kongres u Zagrebu 1900.*). S svojimi študijami je poznavanje tematike, ki je relevantna tudi za slovensko historiografijo pozne habsburške dobe, bistveno izboljšal, med drugim zato, ker se je raziskovanja lotil s pozna-

vanjem širšega, tako habsburškega kot evropskega konteksta.

Tudi sicer se je kot zgodovinar posvečal predvsem raziskovanju poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja. Pisal je o Habsburžanih, kulturni zgodovini, emancipaciji Judov, navsezadnje pa tudi – kar za učenca Mirjane Gross ni posebno presenetljivo – o historiografiji. Krajšo razpravo o začetkih moderne hrvaškega zgodovinarstva je leta 2006 objavil v *Zgodovini za vse* (»To knjigo sem pisal z ljubeznijo, kakor velevajo zakoni historične umetnosti za narodno zgodovino: o nastanku in razvoju moderne hrvaške historiografije v 19. stoletju,« *Zgodovina za vse* 13, št. 1 (2006): 92–102).

Objave so bile le en del njegovega tesnega sodelovanja s slovenskimi zgodovinarkami in zgodovinarji. Poleg tega je v hrvaščino prevedel nekaj tekstov, ki so izšli v hrvaških znanstvenih časopisih, sodeloval v različnih komisijah in na simpozijih. Na ljubljanski Filozofski fakulteti je kot gostujoči predavatelj dvakrat predaval hrvaško zgodovino 19. stoletja. Več let je bil član uredništva *Prispevkov za novejšo zgodovino*, od leta 2008 do smrti pa tudi uredništva *Zgodovine za vse*. Z vsem tem je pomagal ohranjati tradicionalno tesne stike med ljubljanskim in zagrebškim oddelkom za zgodovino in med slovenskimi in hrvaškimi zgodovinarkami in zgodovinarji. Stike, ki so še danes izjemno pomembni za obe historiografiji, čeprav v času pospešene in dobrodošle internacionalizacije našega poklica verjetno nimajo več pomena, kot so ga imeli pred desetletji. Na nek način je bil Mario Strecha »naš človek v Zagrebu«.

Spoznal sem ga, ko sem se pred skoraj dvajsetimi leti udeležil tradicionalne ekskurzije v Zagreb in smo po kosilu nekje v bližini Kaptola z Janezom Cvirnom in Mariem sedeli ob pivu – onadva sta seveda kadila cigareto za cigareto – in se pogovarjali. Če se prav spomnim, predvsem o zgodovini nacionalizmov v Habsburški monarhiji, kar je bila tema, ki nas je vse zanimala. Od tedaj se nisva srečevala

¹ V drugi številki *Zgodovine za vse* iz leta 1999 je recenzijo te knjige objavil Andrej Rahten.

zelo pogosto, ampak vseeno dovolj redno, da sva vzpostavila dober, rekel bi prijateljski, odnos, ki je temeljil na skupnih zanimanjih in dovolj podobnem pogledu na svet.

Sodelovanje z Mariom je bilo sicer povezano z nekaterimi izzivi. Kot je sam rad priznal, je bil v nekaterih ozirih človek 19. stoletja in njegova elektronska pošta je včasih iz Zagreba do Ljubljane potovala tako dolgo kot bi jo poslal s poštno kočijo. Včasih še dlje... Verjetno so zato nekatere skupne iniciative zamrle ali pa so se odvijale v nadvse zloženem tempu. Vseeno sem rad sodeloval z njim, saj sem se veselil srečevanja in živahnih pogovorov, za katere si je vedno vzel čas.

Dela, ki ostajajo za njim, sicer niso zelo številna, Maria so poleg zgodovine zanimale še mnoge druge stvari, a brez dvoma tehtna in vredna branja. Tistim, ki smo ga nekoliko bolje poznali, bo v spominu ostal tudi po nagajivem nasmehu, iskreni radovednosti in nekem posebnem pogledu na življenje, ki ga v današnjih s hitenjem in hiperproduktivnostjo zaznamovanih časih ne srečamo prav pogosto. Zapomnili si ga bomo po tem, da je bil ... Mario.

Rok Stergar